

РАЦИОНАЛЬНА ФОРМАЛІЗАЦІЯ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

© Радейко Р. І., 2014

Розглядається зв'язок між правом і людиною в контексті регулятивних норм. Звернено увагу на зв'язок розвитку людини і джерела права, а також розглядається проблема діалектичного зв'язку з нормативно-правовими актами на основі взаємозв'язку, реальний вплив на суспільство позитивного та природного права.

Акцентовано увагу на те, що існує проблема відображення та забезпечення прав і обов'язків людини як об'єктивних явищ у нормах права, а також проблема вдосконалення всієї правової форми сучасних суспільних відносин, її оптимальності, ефективності, надійності.

Ключові слова: право, закон, сфери життєдіяльності, нормативно-правовий акт, правове регулювання, раціональна формалізація, надмірна формалізація права.

Р. И. Радейко

РАЦИОНАЛЬНАЯ ФОРМАЛИЗАЦИЯ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Рассматривается связь между правом и человеком в контексте регулятивных норм. Обращено внимание на связь развития человека и источника права, а также рассматривается проблема диалектической связи с нормативно-правовыми актами на основе взаимосвязи, реальное влияние на общество положительного и естественного права.

Акцентируется внимание на том, что существует проблема отображения и обеспечения прав и обязанностей человека как объективных явлений в нормах права, а также проблема совершенствования всей правовой формы современных общественных отношений, ее оптимальности, эффективности, надежности.

Ключевые слова: право, закон, сферы жизнедеятельности, нормативно-правовой акт, правовое регулирование, рациональная формализация, чрезмерная формализация права.

R. Radeyko

RATIONAL FORMALIZATION OF LAW THEORETICAL DETERMINATION AND PRACTICAL DIMENSIONS

This article studies the connection between law and rights in the context of regulations. It concentrates on the relationship of man and source of law, as well as the problem of dialectical connection with legal acts on the basis of interrelation, real impact on the society of positive and natural law.

It accentuates the problem of representation and protection of human rights and responsibilities as objective phenomena in the law, as well as the problem of improvement of the legal form of modern social relations, its optimality, efficiency and reliability.

Key words: law, human law, living environment, legal act, legal regulation, reasonable formalization, excessive formalization of law.

Постановка проблеми. Проблеми розуміння та визначення права можна зарахувати до “вічних” в теорії держави та права. Протягом усього часу функціонування права, науковий інтерес до нього не тільки не зникає, але й постійно зростає. Завдання осягнення сутності права не лише з теоретичного, а й з практичного поглядів, актуальне і сьогодні. Це обумовлено, передусім, складністю та багатогранністю права як явища, під час дослідження якого завжди є перспектива виявити його нові аспекти та властивості.

Метою статті є необхідність вироблення теоретичних та практичних основ дослідження раціональної формалізації права.

Стан дослідження. Проблема формалізації права належить до числа малодосліджених у вітчизняній теоретико-правовій науці. Проблемні аспекти раціональної формалізації права пронизують всі елементи правової системи, тому вона не могла залишитися без уваги теоретиків права (С. В. Бобровик, С. І. Максимов, М. І. Матузов, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, Ю. С. Шемшученко, Ф. П. Шульженко та ін.).

Виклад основних положень. Загальний феноменологічний досвід права характеризується переважно двома різними, протилежними сприйняттями.

З одного боку, громадянин і людина сприймають право загалом як щось зовнішнє, як людський вияв залежної волі, яка обмежує свободу і самостійність особи. Право постає як конкретний вияв примусу якоїсь організованої системи влади або навіть сваволя (деспотизм) сильнішого. Зрештою, право сприймається як свого роду маніпуляція, продиктована ідеологією владної структури, або крихка маса різнорідних і часто суперечливих норм.

З іншого боку, оскільки індивідуальна свобода повинна мати певні межі, це саме право розуміють люди як необхідний інструмент гарантування порядку і миру в спільності. У цьому другому розумінні право сприймається як надзвичайно важливий соціальний фактор, який уможливає окремій особі та спільності загалом надійне планування свого майбутнього. Закон постає як елемент рівноваги і як людський вияв вищої справедливості, яка змогла вийти за межі індивідуальних інтересів [1, с. 13].

Право – це явище, яке повинно полегшувати, а не ускладнювати існування, життєдіяльність та розвиток людини, сприяти, а не перешкоджати задоволенню її потреб та інтересів. При цьому слід враховувати, що право є категорією “так би мовити віртуальною, тобто сукупністю (абстрактних) регулятивних норм, зафіксованих у різних законах та інших нормативно-правових актах. Первинними структурними елементами закону є правові норми. Але вони пов’язані з тим чи іншим законом як змістом, так і процедурою застосування. Цим забезпечується реальна можливість використання формалізованих приписів закону для регулювання відповідних суспільних відносин” [5, с. 10].

Навіть найдосконаліший стан розвитку права не приведе його до “земного раю”. Функція права в житті людини скоріше є аналогічною до функції страхівки у альпіністів, яка жодним чином не може підняти людину догори, тобто не є чинником його “вдосконалення”, але вона запобігає його падінню і в такий спосіб робить свій внесок у його “сходження до реалізації здібностей” [1, с. 29].

Право, як різновид соціально нормативного регулятора, здійснює вплив на різні сфери життєдіяльності суспільства, держави та людини. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, права свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. При цьому необхідно враховувати, що саме держава функціонує для людини і відповідальна перед нею, а не навпаки. Хоча інколи може складатися протилежне враження. Це обумовлюється тим, що окремий елемент правової форми (наприклад, нормативно-правовий акт) може з’явитися фактично миттєво. Однак тут йдеться про право як систему елементів, що його формують. Тобто право, як реальний вплив на суспільство, а не папір, на якому написано “закон”, “конституція” тощо.

За природно-правового підходу, перехід природного права в державно-юридичну реальність може виступати як процес оформлення правової сутності та становлення правового змісту. Використовуючи усі законодавчо передбачені способи та методи, держава прагне впорядкувати суспільні відносини найефективнішими способами. Саме право як регулятор суспільних відносин, активно використовують представники офіційної влади в державі засобом впорядкування відносин у суспільстві та підтримання правопорядку в державі. При цьому відбувається оптимальна формалізація змісту природно-правових засад у правових нормах [3, с. 389]. Належне регулювання тих чи інших відносин досягається шляхом застосування необхідної форми права. У цьому контексті для держави нормативно-правовий акт є найоптимальнішою формою через саму систему внутрішньої організації держави та механізму взаємодії останньої із суспільством (не тільки вплив на суспільство, а й зворотного впливу соціуму на державу).

З іншого боку, при надмірній формалізації суспільного життя, право втрачає соціальну значимість. Втручання держави може здійснюватися тільки в правовій формі, коли право пронизує усі сфери життєдіяльності людини і при цьому не підсилює та доповнює моральне регулювання, а замінює його. У такому разі органи державної влади та місцевого самоврядування часто сприймають свій інтерес як загальний – інтерес народу. Внаслідок цього з'являється “небезпечна тенденція”, коли “влада народу підмінюється владою бюрократичного апарату – безмежною та безконтрольною з боку народу”. Право можна по-різному використовувати у межах правової та адміністративної системи держави. За його допомогою встановлюються нові відносини, в іншому випадку воно може тільки підкріплювати консенсусні механізми регулювання взаємодій, але не підмінювати їх. Порушення цього принципу спричиняє соціальні патології у вигляді формалізації, бюрократизації й уречевлення суспільних відносин повсякденного життя

Спробуємо розглянути особливості впливу держави на право через різні форми правотворчості. Це зумовлено тим, що від правильного обрання зовнішньої форми залежить дієвість та юридична сила приписів, місце кожного з них у системі права загалом є співвідношенням з іншими нормативно-правовими актами, що регулюють певну сферу суспільних відносин тощо. Проблема адекватного відображення та забезпечення прав і обов'язків людини як об'єктивних явищ в нормах права насправді існує і вона не проста, як і ширша проблема вдосконалення всієї правової форми сучасних суспільних відносин, її оптимальності, ефективності та надійності.

Конституція. Основне функціональне призначення Конституції – врегулювання суспільних відносин. Вітчизняний конституціоналіст П. Б. Стецюк зазначає, що предметом правового регулювання конституції є не одна група однорідних суспільних відносин, а сукупність, об'єднання багатьох груп та площин таких відносин, які становлять весь спектр існуючих в державі правовідносин [4, с. 156]. Особливість Конституції України як нормативно-правового акта полягає у тому, що вона регулює найважливіші суспільні відносини, встановлює основні положення, засади, принципи функціонування держави, особи та суспільства. Під час створення та прийняття Основного Закону держави повинна проявлятися не політична боротьба – перемога однієї частини населення над іншою, а юридичне закріплення узгоджених інтересів та волі всіх соціальних верств. Однак, на певних історичних етапах розвитку будь-якої держави певні політичні сили домінують, а інші залишаються в тіні. Тому формалізація конституційних положень є результатом досягнення учасниками суспільного життя правового компромісу, що характерно для демократичних режимів або шляхом насильницького консенсусу, що характерно для недемократичних режимів.

Законодавчі акти. Детально врегулювати усі суспільні відносини, діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх компетенцію, організацію діяльності, повноваження посадових осіб цих органів, вимоги до відповідних посадових осіб, в одному нормативно-правовому акті практично неможливо, а тим більше в Основному Законі. Всі питання, що не регламентовано чи не концептуально визначено у Конституції України, регулюються законами та іншими нормативно-правовими актами.

Протягом останніх років у законодавчій діяльності вітчизняного парламенту можна спостерігати збільшення нормативного масиву. Це необхідно розглядати, з одного боку, як

природний процес, зумовлений розвитком суспільних відносин, появою нових сфер, і як наслідок – необхідністю їх урегулювання. З іншого, такий процес не завжди ґрунтується на принципах системності, послідовності та планомірності, що не завжди відповідає природному порядку, обумовленому потребами суспільства. Однак такий надмірний динамізм права може негативно позначитися на розвитку суспільства: коли норми права змінюються надто часто, в суспільні відносини привноситься елемент нестабільності, втрачається авторитет права як регулятора суспільних відносин, а їх суб'єкти не можуть орієнтуватися на правові норми у плануванні своєї подальшої поведінки. Законодавчі норми, що регулюють одні й ті самі відносини, часто дублюються в багатьох підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих органами влади на різних рівнях. Тобто сукупний обсяг нормативного масиву починає перевищувати природні межі і перетворюється в негативний фактор, що гальмує розвиток суспільства та породжує нестабільність суспільних відносин із усіма впливаючими із цього негативними наслідками для громадян і держави.

Підзаконні акти. Внаслідок інтенсивної підзаконної правотворчості можна спостерігати існування презумпції недовіри до людини та громадянина, через посилення необґрунтованого ускладнення процедур, відсутність чіткої їх регламентації в законі, що зумовлює зменшення можливостей реалізації прав людини та її правової активності загалом. Людина сприймається як потенційний правопорушник, тому формується система правових норм, що складається із заборон та позитивних обов'язків, які спрямовані на запобігання правопорушень.

Для цього необхідна значна кількість підзаконних нормативно-правових актів, що врегульовують процесуальні та процедурні елементи реалізації права. Розширені повноваження міністерств та відомств, необхідність вироблення механізмів реалізації положень, передбачених Конституцією та законами України, створюють сприятливі умови для необмеженого та неконтрольованого створення норм позитивного права, в яких держава та інші соціальні групи закріплюють свої інтереси. Саме підзаконні нормативно-правові акти є основним інструментом формалізації права. Перевищення кількості підзаконних актів над законами сприяє детальному правовому регулюванню суспільного життя. Прийняття відомчих підзаконних нормативно-правових актів – це “потужний інструмент”, по-перше, для закріплення нових правових норм, що забезпечують реалізацію повноваження органів державної влади; по-друге, ефективний засіб для реалізації конституційних та законодавчих положень, необхідних для держави, суб'єктів владних повноважень та зацікавлених осіб. Це призводить до того, що правова норма набуває форми деталізованої “інструкції із застосування”. Однак, передбачити все різноманіття суспільної та людської діяльності є неможливим, оскільки виникають нові відносини, на які держава реагує примноженням підзаконних нормативно-правових актів.

Щодо правотворчості органів виконавчої влади, то слід зазначити, що така діяльність призводить до нестримного зростання кількості нормативно-правових актів, що породжує безконтрольне розширення сфери відомчої правотворчості. Так, відповідно до п. 1 § 32 глави 2 розділу 4 регламенту Кабінету Міністрів України, “проекти актів Кабінету Міністрів України готуються на основі та на виконанні Конституції і Законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів, доручень Прем'єр-Міністра, а також за ініціативою членів Кабінету Міністрів, центральних органів виконавчої влади, державних колегіальних органів, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з дотриманням вимог цього Регламенту”.

Таке розширене формулювання призвело до того, що сьогодні в Україні спостерігається надмірна кількість підзаконних нормативно-правових актів порівняно зі законодавчими актами. Звичайно вважаємо, що не варто абсолютизувати ідею верховенства закону, розуміючи під цим скасування системи підзаконних нормативно-правових актів.

Однак слід зазначити, що необхідна не лише ефективна система контролю над відомчою правотворчістю, а й законодавча регламентація меж сфери її регулювання. Часто підзаконні акти, що приймаються на конституційній нормі та законах, підміняють зміст їх норм. Тому можемо спостерігати, що у правозастосовній практиці трапляються випадки, коли підзаконний акт як “винахід радянського права”, замінює закон, адже з ініціативи органів державної влади та місцевого самоврядування часто застосовуються не законодавчі норми, а інструкція та наказ виконавчих органів.

Нормативна інфляція виникає в результаті прорахунків та недоопрацювань правотворчих органів, які ігнорують очевидність деяких законодавчих положень та намагаються з метою “наживи” здійснити зайву деталізацію.

Нейтралізація закону може відбуватися через занадто загальний та невизначений характер його норм, що не можуть бути реалізовані безпосередньо та допускають широкі межі для їх тлумачення в підзаконних актах. Внаслідок збереження відомчого регулювання, здійснюється “консервація радянських методів управління”. Існує гостра необхідність пріоритету закону в регулюванні виконавчо-розпорядчої діяльності та зменшення кількості і ролі підзаконних актів, що слугуватиме забезпеченню стабільності системи законодавства, створить можливість для реальної дії його норм, поглибить процес правового регулювання загалом.

У сучасний період спостерігається явний дисбаланс у співвідношенні форми та змісту на користь форми. На цьому етапі розвитку суспільства й правового регулювання негативні наслідки, що виникають через протиріччя форми й змісту, починають активно позначатися й серйозно впливати на життєдіяльність суспільства й держави. Право трансформується у відповідь на такий вплив і природний для права формалізм переросте в загальну тенденцію формалізації й починає відповідний вплив на державу й суспільство.

Формалізація являє собою процес, коли дотриманню форми надається первинне значення порівняно зі змістом. Життєві ситуації складні й різноманітні та найчастіше конкретний випадок неможливо адекватно визначити в існуючу форму з врахуванням всіх його особливостей. Так, в процесі удосконалення, форма об'єднала безліч положень, які необхідно реалізовувати, але, наприклад, у певному конкретному випадку їхнє дотримання даремне й безглузде і пов'язане зі значними труднощами.

Висновки. Протягом останніх двох десятиліть формалізація права в умовах впливу держави на право видозмінювалася й із природних і позитивних перетворилася в надмірну й негативну. Це такі характеристики, як бюрократизація права, зростання правового масиву, процесуалізація, зловживання правом, нецивілізований лобізм, розростання органів, що забезпечують формування й функціонування права, поширення правового регулювання в ті сфери, де правове регулювання неприродне, використання адміністративних методів правового регулювання в тих сферах і в тому обсязі, у яких це не виправдано.

На шляху до Європейської спільноти функціонування правової системи України та її ефективність повинне визначатися якісною, а не кількісною результативністю. Нераціональна формалізація права виступатиме як патологічна тенденція, оскільки правове регулювання повинно здійснюватися не заради самого регулювання, а для реального “утвердження та забезпечення прав і свобод людини”.

1. Ліберо Д. Церковне право / Пер. з нім. Н. Щеглевської. – Львів: Свічадо, 2001. – 336 с.
2. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // *Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2011)*. – 2-ге вид., допов. – Х.: Право, 2012. – С. 27–38.
3. Рабінович С. П. *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. П. Рабінович*. – Львів: Держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 576 с.
4. Стецюк П. Б. *Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: Посібник для студентів*. – Львів: Астролябія, 2004. – 232 с.
5. Шемшученко Ю. С. *Вступне слово / Ю. С. Шемшученко // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Вип. 3*. – К.: Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 492 с.